

**ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ: ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ**

Аналізується процес формування і розвитку цивільного процесуального законодавства на території України з кінця IX – початок XXI ст., визначено критерії його періодизації та виділено основні періоди.

*Ключові слова:* цивільні процесуальні норми, цивільне процесуальне законодавство, періодизація, період, цивільне судочинство.

**Постановка проблеми.** Дослідження історії виникнення та розвитку цивільного процесуального законодавства в Україні – це можливість виявити особливості його функціонування на різних історичних етапах, виділити специфічні риси процесуальних відносин та їх суб'єктів, розкрити зміст процесуальних норм та інститутів, проаналізувати організаційно-правові основи цивільного судочинства. Історичний підхід розширює систему наукових поглядів на природу і зміст процесуальних норм, існування яких в різні часи обумовлювалося змінами в економічній, політичній, правовій, соціальній та інших сферах життя нашого суспільства. Порівняння минулого і сучасного цивільного процесуального законодавства дозволить визначити, що було взято з попереднього досвіду та як адаптовано до сучасних життєвих умов і суспільних вимог, окреслити коло проблемних питань, які потребують наукового дослідження і вирішення. Без узагальнення минулого досвіду неможливо побудувати досконале майбутнє. Але це вимагає нових методологічних підходів, основу яких повинно становити об'єктивний та неупереджений аналіз історичної спадковості тих чи інших правових явищ, з огляду нашої проблеми – законодавства, яке регулювало процесуальний порядок розгляду і вирішення цивільних справ в судах.

**Ступінь наукової розробки проблеми.** Розвиток цивільного процесуального законодавства на території сучасної України в різні історичні періоди переважно досліджувався представниками науки історії держави і права України, як І.А. Безклубим, І.С. Гриценком, В.Д. Гончаренком, А.И. Рогожиним, О.Л. Копиленком, В.С. Кульчицьким, М.І. Настюком, В.Я. Тацієм, І.Я. Терлюком, Б.Й. Тишиком, А.Г. Маньковим, В.В. Момотом, П.П. Музиченком, А.И. Пашуком, М.В., Д.О. Романовим, О.О. Шевченко, Ю.С. Шемчушенко, А.С. Чайковським та іншими.

Але в наукових працях юристів-істориків, у питаннях судоустрою і судочинства, перш за все увага приділялася висвітленню особливостей

судочинства у кримінальних справах. Поза увагою залишилася характеристика судового вирішення справ з сімейних, договірних, спадкових, торгових та інших відносин.

Дослідження цивільного процесуального законодавства на окремих етапах його розвитку здійснювалося представниками науки цивільного процесуального права, як І.А. Жеруолісом, Н.М. Єфремовою, М.К. Треушніковим, О.Ф. Клейнманом, В.В. Комаровим, М.Х. Хутиз, Н.А. Чечіною та іншими. У сучасних наукових дослідженнях на рівні монографій, дисертацій, окремих статей вже стало правилом розглядати і аналізувати історичні особливості формування і функціонування окремих положень процесуальних норм, інститутів, процедур, що визначали особливості судочинства у цивільних справах. Автори у своїх наукових працях намагаються виділяти історичні етапи (періоди) становлення, розвитку, реформування цивільного процесуального законодавства або його окремих положень. При цьому, на наш погляд, простежується певна непослідовність періодизації у розвитку цивільного процесуального законодавства в Україні. Більшість процесуалістів відправним моментом вважають другу половину XIX століття, тому що саме цей період характеризується формуванням цивільного процесуального законодавства, основою якого став Статут цивільного судочинства (1864р.). Інші процесуалісти дослідження історії розвитку цивільного судочинства, норм, які його регулювали, окремих процедур починають з часів Римського права, його рецепції у Європі та поширення на процесуальне законодавство України. Простежується і певна історична непослідовність в аналізі законодавства яке регулювало порядок судочинства у цивільних справах. Отже, питання історичної періодизації становлення і розвитку цивільного процесуального законодавства на території сучасної України вимагають системно-го та детального аналізу.

**Метою статті** є проведення історичної періодизації процесу формування і розвитку циві-

льного процесуального законодавства на території сучасної України на основі якого здійснювалися судочинства в цивільних справах.

**Виклад основного матеріалу.** З формуванням державності на території сучасної України з'являються правила поведінки для впорядкування суспільних відносин. Важливе місце в системі правового забезпечення, виконання та дотримання норм права відігравали судові органи. Це історично закономірний процес який вимагав правової визначеності, а саме формування законів, які приймалися у різні часи. На їх прийняття, тривалість дії впливало дуже багато чинників, серед яких можна виділити такі як: політика, економіка, соціальний склад населення, ідеологія, права культура, ступінь розвитку державних установ, правові реформи тощо. А отже, здійснити універсальний поділ нашої історії права України на періоди достатньо проблематично, враховуючи, що критеріями (чи підставами) такого поділу можуть слугувати різні правові чи соціальні явища.

Зазвичай вивчення історії права в Україні є складовою частиною предмета дослідження науки історії держави і права України або історії українського права [5; 6]. Але поза увагою залишаються більш конкретні особливості судустрою і судочинства у справах, які виникали на основі конфліктів із приватних, і в деяких випадках з публічних відносин, особливості норм, які регулювали саму процедуру судового розгляду таких справ. Проведення конкретно-історичних і компаративних досліджень лише окремих процесуальних норм чи окремих інститутів, процесуальних процедур в науці цивільного процесуального права в значній мірі збагачують нашу науку новими поглядами, висновками, але одночасно породжують невизначеність у моменті формування процесуальних норм, предмета їхнього регулювання, їх значення на певному еволюційному етапі розвитку права та інститутів. Дослідження і характеристика процесуальних норм, які діяли в різні історичні часи на території України, вимагає одночасного застосування як історичного так і порівняльного методів дослідження, системного підходу, структурного аналізу, а також особливого понятійного-категоріального апарату, оскільки законодавство за допомогою якого регулювалося судочинство щодо розгляду різноманітних соціально-економічних конфліктів достатньо тривалий час не містило таких термінів як «цивільне судочинство» або «судочинство у цивільних справах», «судовий розгляд цивільних справ», «позов», «сторони», «позивач і відповідач» тощо. Це пов'язується з тим, що до дру-

гої половини XIX століття не розмежовувався процес розгляду кримінальних і цивільних справ, як окремих видів судочинства. Законодавство про процес було єдиним, а отже і процес у суді також був єдиним. У ньому не використовувалося багато інших сучасних термінів і понять, але вже на ранніх етапах розвитку державності в Україні існували судові органи, а отже існувала і нормативна урегульованість їх процесуальної діяльності. Їх досконалість мала різну ступінь формальної визначеності і залежала від рівня правового регулювання торгових, сімейних, родинних, соціальних та інших суспільних відносин. Ступінь законодавчої урегульованості слід пов'язати з періодами проведення відповідних правових реформ, які об'єктивно охоплювали процес удосконалення судової системи та процесуального порядку вирішення справ у судах. Отже, підставою періодизації розвитку цивільних процесуальних норм і цивільного процесуального законодавства в Україні є відповідні законодавчі реформи у сфері судустрою та судочинства у справах, які за змістом та характером були такими, що виникали з життєвих ситуацій і потребували судового вирішення.

Сам термін період має грецьке походження (*periodos*) і означає певний проміжок часу. Тобто, це часові межі будь-якого суспільного процесу чи явища. У нашому дослідженні поняття періоду буде використано для виокремлення самостійних історичних меж функціонування процесуальних норм і процесуального законодавства на території України яке регулювало порядок судочинства в цивільних справах.

Періодизація – це поділ процесів розвитку на основні, якісно відмінні один від одного, періоди у відповідності з об'єктивними закономірностями природи та суспільства [12, с.999]. З огляду на те, які історичні події впливали на процес законотворення у сфері судустрою і судочинства можна запропонувати наступні періоди і дати їм загальну характеристику:

*1. Зародження процесуальних норм за часів Київської Русі (кінець IX ст. - поч. XIV ст.).*

Не підлягає сумніву, що процес формування давньоруського права і суду в IX – XI ст. тісно пов'язаний з державою, яка як самий міцний в суспільстві соціальний фактор представляє собою організовану політичну владу і займається вирішенням суспільних справ, що породжуються територіальною спільністю населення, оскільки суд – перший і невід'ємний атрибут державної влади [11, с.76].

Визначним пам'ятником давньоруського права, який найбільш повно регулював порядок розгляду конфліктів, що виникали в суспільстві, став кодифікований збірник «Руська Правда» у трьох редакціях: короткої, просторової і скороченої. У Просторовій Правді містилися норми процесуального права, сформовані як законодавцем, так і ті, що були відомі практиці протягом кількох століть [9, с.53].

У Руській Правді поряд із застосуванням покарань за злочини, застосовувалася майнова відповідальність (грошовий штраф, відшкодування майнової, фізичної, моральної шкоди), а також містилися норми на основі яких усувалися конфлікти з сімейних відносин.

Процесуальний порядок притягнення до відповідальності був єдиним, оскільки були відсутні розмежування між кримінальним та цивільним судочинством. Судовий процес за змістом був обвинувально-змагальним у якому ще зберігався вплив звичаєвих норм та принципу привілейованого становища в суспільстві його учасників (сторін, свідків).

Для процесу була характерна активність заінтересованих у ньому осіб, оскільки сам процес був справою самозахисту і самоуправства [1, с.165]. Суд виконував посередницьку роль у вирішенні конфлікту і будувався на класовій основі. Процес проходив усно і відкрито. До суду могла звернутися потерпіла (чи ображена) особа в своїх інтересах чи інтересах інших осіб (членів сім'ї, родичів, челяді тощо). Стверджується, що у Просторовій Правді навіть містилася назва такої особи як «позивач» [14, с.29-39]. Кожна сторона відстоювала свою позицію за допомогою системи доказів: власних пояснень, зізнання, показання свідка, тілесні ушкодження, сліди на майні, суди Божі, судовий поєдинок, жребій. Дослідження доказів, як і оголошення рішення, здійснювалося в усній (словесній) формі.

*2. Цивільні процесуальні норми які діяли на території України у кінці XIV – першій половині XVII ст.*

Виділений період в історії України займає значний проміжок часу. У другій половині XIV ст. більшість українських земель знаходилися під владою Польського та Литовського князівств, Речі Посполитої. Судова система була побудована за класовим та становим принципом.

З метою створення єдиної правової основи для формування загальної судової практики було прийнято Литовські статuti у трьох редакціях : 1529 р. («Старий»), 1566р. («Волинський») і 1588р. («Новий»). Переважна більшість норм

мали процесуальний зміст і регулювали судочинство у різних судах.

Судовий процес будувався на змагальних засадах – збирання і подання доказів до суду було обов'язком сторін.

Під юрисдикцію суду підпадало досить широке коло цивільних справ: відносини з приводу приватної та спільної власності, сервітути, зобов'язальні відносини, шлюбно-сімейні спори, спадщина тощо.

Для судового процесу було характерним : порушення справи заінтересованою стороною (усно чи письмово); обов'язкове зазначення відповідача у справі; звернутися до суду вправі чоловіки з 18 років, а жінки з 15 років, які проживали окремо від батьків; участь сторін була обов'язковою; можливість представництва сторони («прокуратор», опікун, урядовий захисник, адвокат); доказами були документи, речі, предмети, які мали відношення до справи, а також показання свідка (було детально врегульовано питання допуску та допиту свідка в суді); процес розгляду справи в суді відбувався усно і відкрито; було врегульовано порядок дачі стороною власних пояснень сторонами процесу; процес завершувався проголошенням рішення.

На українських землях, які з другої половини XIV ст. знаходилися під владою Польщі, існувала розгалужена судова система.

Судочинство здійснювалося на основі звичаєвого права, «Руської Правди», Статутів, магдебурзького права, королівських актів, привілеїв, судової практики.

У загальному для судочинства було характерним: відсутність розмежування його на кримінальний і цивільний процес; звертатись до суду вправі лише особи, які досягли шлюбного віку; особа у своїй скарзі повинна була зазначити відповідача і зміст вимоги, розмір шкоди та докази; участь сторін було обов'язковим; процес мав усний характер; доказами були: власні пояснення, показання свідка, предметні докази, присяга, королівські привілеї; процес закінчувався письмовим рішенням.

Утворення Речі Посполитої не здійснило суттєвого впливу на судочинство.

Судова система і судочинство Чернігово – Северщини, які були приєднані до московії, будувалися за новими законами та порядками.

У Запорізькій Січі судова система не мала законодавчого оформлення. Суди переважно судили за звичаєвим правом і процес був відкритим, усним, змагальним.

3. Цивільне процесуальне законодавство на території України в період другої половини XVII ст. - першій половині XX ст.

У період національно-визвольної боротьби українського народу 1648-1654рр. існувала судова система, яка відповідала адміністративно-територіальному поділу Гетьманської держави. Як недолік можна відзначити те, що судова система мала велику кількість судових установ і вони не були відокремлені від адміністративних. Як позитивне можна розглядати усність і відкритість процесу, рівність його учасників, ведення процесу на українській мові.

Судочинство провадилося на основі козацького звичаєвого права і в цей період набули поширення судові прецеденти. Суди також у своїй практиці застосовували церковне право, акти гетьманської влади, магдебурзьке право, гетьманські міжнародні договори та інші владні документи.

Процес розпочинався за усним або письмовим зверненням, у якому обов'язково зазначалося: сторони; про що спір; докази. Сторонами могли бути чоловіки, які досягли 18 років, а жінки – 14 років. Від імені жінок в суді виступали батьки або ж чоловік. Лише вдови могли представляти інтереси дітей або власні інтереси [4, с.153]. Процес здійснювався на змагальних засадах. Після входження до складу Московської держави з кінця XVII ст. на судочинство поширюється російське право. Як і раніше процес не мав поділу на цивільний і кримінальний. Процес у суді регулювався указом «Про форму суду» (1723 року), законодавчими актами: «Процес короткий приказний...» (1743 р.), «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). Процес був відкритим і проходив в усній формі. Сторони мали різні назви, але у XVIII їх починають називати відповідно «позивач» і «відповідач». Участь сторін була обов'язковою і сторони давали присягу. Ведення судової документації покладалося на судову канцелярію. У процес введено доказ-висновок експерта. Допускалося оскарження рішення суду.

На західних територіях сучасної України з XVIII ст. починає діяти законодавство Австрійської імперії (цивільний процесуальний кодекс 1796р. і 1825 р.).

У другій половині XIX ст. було проведено судову реформу. Після прийняття Статуту цивільного судочинства (1864 р.) було відокремлено цивільний та кримінальний процеси. Цивільне судочинство набуло більш цивілізованої та демократичної форми. Закріплено принципи гласності, публічності, усності, змагальності. Встановлювалися скорочені строки розгляду справи.

Введено три види проваджень: позовне, виконавче та охоронне. Статутом передбачалося апеляційне і касаційне оскарження судових рішень. Більш детально регламентувався процес розгляду справи, подання і дослідження доказів, розширено процесуальні права сторін (тямущих) тощо.

4. Цивільне процесуальне законодавство України в період після 1917 р. до 1991 р.

Цей період характеризується становленням «радянського» або «соціалістичного» права.

На території України цивільне судочинство здійснювалося на основі «Тимчасового положення про народний суд і революційних трибуналів української РСР». (1919 р.), Положення Ради народних комісарів «Про народний суд» (1920 р.), «Тимчасової інструкції про основні норми цивільного процесу» (1923 р.), циркулярів НКЮ УРСР.

У 1924 р. прийнято ЦПК УРСР. У цивільний процес запроваджені слідчі засади, суду відводилася активна роль. Процес був спрощеним.

У 1929 р. набрав чинності новий ЦПК УРСР. У ньому не знайшли закріплення завдання цивільного судочинства, ряд принципів не зафіксовано у змісті процесуальних норм, були відсутні ряд стадій судочинства, більшість процесуальних дій суду не обмежувалися строками, посилювалася активність суду тощо. Деякі інститути були детально регламентовані: представництво, докази, видача судового наказу, виконання рішень суду тощо.

З часом до ЦПК УРСР було внесено велику кількість змін та доповнень.

У 1963 році прийнято новий ЦПК УРСР, який став найбільш досконалим законодавчим актом, як з точки зору юридичної техніки, так і змісту його інститутів і окремих норм [10, с.82; 8, с.23].

У цілому ЦПК 1963 року був суттєвим і прогресивним кроком у регламентації цивільного судочинства. Разом з тим він не уникнув цілого ряду недоліків, які були в попередньому законодавстві.

Основними характерними рисами ЦПК 1963р. були: формування судових інстанцій відповідно до трирівневої системи суддів, що повторює адміністративно-територіальний устрій; створення єдиного процесу в першій інстанції; введення інституту народних засідателів; активна участь прокурора в цивільному процесі; відсунення на другорядний план діяльності адвоката; надмірна активність суду і недостатність прав сторін на розпорядження; впровадження принципу розгляду цивільних справ в інтересах з'ясування правди (об'єктивної істини); створення одноступеневої системи оскарження; запровадження інституту протесту на предмет за-

конності судових рішень [8, с.25]. У ЦПК 1963 р. закріплювалася ціла система принципів, встановлювалися провадження (позовне, справи з адміністративно-правових відносин, окреме), передбачено види засобів доказування, передбачалося кілька форм перегляду судових рішень тощо. У цілому ЦПК структурно будувався за системою позовної форми захисту.

5. *Цивільне процесуальне законодавство України з часу проголошення незалежності (1991р.) по теперішній час.*

Отримання Україною незалежності стало передумовою формування нового законодавства, у тому числі в сфері судоустрою і цивільного судочинства. Орієнтація України на міжнародні стандарти в сфері судочинства, проведення судово-правової реформи, зміцнення судової влади та забезпечення її незалежності створювали передумови для удосконалення цивільного судочинства.

До прийняття нового кодексу, до ЦПК 1963р., було внесено цілий ряд істотних змін і доповнень. У першу чергу, було змінено основні підходи щодо сутності цивільного судочинства у напрямку його демократизації і гуманізації, побудови на змагальних засадах, запровадження нових процедур і удосконалення існуючих. До прийняття нового ЦПК більшість положень ЦПК 1963 р. пройшли серйозну практичну апробацію, показали свою життєздатність та ефективність.

Наступний ЦПК України було прийнято 18 березня 2004 року і введено в дію з 1 січня 2005 року. Він принципово відрізнявся від попереднього ЦПК структурою, змістом процесуальних норм, запровадженням нових процедур, розширенням процесуальних прав учасників процесу та гарантій їх забезпечення та ін.

Основними рисами нового ЦПК стали : передбачено нову мету і завдання; запровадження засад змагальності; забезпечення активності сторін; деталізовано інститут доказів і доказування ; передбачено нові інститути і процедури; удосконалено систему оскарження судових рішень та інше.

З іншої сторони ЦПК 2004 р. не усунув деяких недоліків, а отже до його норм були внесені зміни та доповнення.

**Висновки.** Судочинство як форма вирішення життєвих конфліктів між людьми вимагала свого нормативного оформлення. Це важливий вид державної діяльності. Формування і розвиток цивільного процесуального законодавства, яке регулювало один із видів судочинства, має свої історичні корені. Дослідження окремих періодів становлення, розвитку і удосконалення цивільного процесуального законодавства в Ук-

раїні дає можливість охарактеризувати судочинство в різні роки, вирішити питання про його ефективність, життєву тривалість та досконалість окремих інститутів і процедур, порівняти минуле і теперішнє, вирішити питання про те, що було взято з минулого досвіду, та прослідкувати тенденції його хронологічного розвитку.

Періодизація розвитку цивільного процесуального законодавства передбачає його поділ на певні періоди становлення, удосконалення, розвитку, виділених за певними особливостями законодавства та здійснюваними законодавчими реформами. З огляду на це, виділено наступні періоди: 1) зародження процесуальних норм за часів Київської Русі (кінець IX початок XIV ст.); 2) цивільні процесуальні норми, які діяли на території України у кінці XIV – першій половині XVII ст.; 3) цивільне процесуальне законодавство на території України в період другої половини XVII ст. - першій половині XX ст.; 4) цивільне процесуальне законодавство України після 1917 року до 1991 року; 5) цивільне процесуальне законодавство України з часу проголошення незалежності (1991р.) – по теперішній час.

### Список літератури

1. Гражданский процесс: Хрестоматия. Учебное пособие. / Под ред. М.К. Треушникова. – М.: Городец, 2005. – 896 с.
2. Діденко В.П. Історія кримінального права України: монографія / В.П. Діденко. - К., 2009. – 164 с.
3. Жеруолис И. Сущность советского гражданского процесса / И. Жеруолис. – Вильнюс, 1969 г. – 203 с.
4. Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник / П.П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – 368 с.
5. Історія українського права: посібник / [І.А. Безклубий , І.С. Гриценко , О.О. Шевченко та ін.]; за ред. І.А. Безклубого. – К.: Грамота, 2010. – 336 с.
6. Історія українського права / За ред. О.О. Шевченка. – К.: Олан, 2001. – 214 с.
7. Клейнман О.Ф. Новейшие течения в советской науке гражданского процессуального права (очерки по истории) / О.Ф.Клейнман. – М.: Гос. Моск. ун-т, 1967. – 132 с.
8. Комаров В.В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України / В.В. Комаров . – Х.: Право, 2012. – 624 с.

9. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: монографія / В.Т. Маляренко – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 512 с.
10. Проблемы науки гражданского процессуального права / [В.В. Комаров, В.А. Бигун, В.В. Баранкова]; под ред. проф. В.В. Комарова. – Харьков: Право, 2002. – 440 с.
11. Рубаник В.Е. Государство, право и суд в Киевской Руси: историко-юридический очерк / В.Е. Рубаник – М.: Юрлитинформ, 2013. – 352 с.
12. Советский энциклопедический словарь / [Научно-редакционный совет под председат. А.М. Прохорова] – М.: Советская Энциклопедия, 1981. – 1600 с.
13. Треушников М.К. Хрестоматия по гражданскому процессу / М.К. Треушников. – М., 1996. – 226 с.
14. Хрестоматія з історії держави і права України [у 2 томах]. Навч. посіб. [за ред. В.Д. Гончаренка]. – К.: Ін Юре, 2000. Том 1. – 2000 р. – 110 с.
15. Хутиз М.Х. Общие положения гражданского процесса (историко-правовое исследование) / М.Х. Хутиз. – М.: Юридич. литература, 1979. – 110 с.
16. Чечина Н.А. Основные направления развития науки гражданского процессуального права / Н.А. Чечина – Ленинград, 1987. – 103 с.

Стаття надійшла до редколегії 4 березня 2013 року.

Рекомендована до друку в "Віснику" членом редколегії Н.Д. Гетьманцевою.

**O. V. Getmantsev**

### **Formation and development of civil procedural law in Ukraine: questions of historical periodization**

#### **Summary**

The article analyzes the formation and development of civil procedural law in Ukraine since the end IX - the beginning XXI century, the criteria of periodization and its emphasis on the main periods.

*Key words:* civil procedural rules, civil procedural law, periods, period, civil litigation.

**A. B. Getmantsev**

### **Формирование и развитие гражданского процессуального законодательства в Украине: вопросы исторической периодизации**

#### **Аннотация**

Анализируется процесс формирования и развития гражданского процессуального законодательства на территории Украины начиная с конца IX до начала XXI ст., определены критерии такой периодизации и выделены основные периоды.

*Ключевые слова:* гражданские процессуальные нормы, гражданское процессуальное законодательство, периодизация, период, гражданское судопроизводство.